

Regiomonitor 2017

Economie in transitie

Economische Programmaraad Zuidvleugel
Metropoolregio Rotterdam Den Haag
Provincie Zuid-Holland

Inhoudsopgave

Inleiding	3
1. Economie algemeen	4
2. Export en buitenlandse investeringen	8
3. Sectoren	10
4. Innovatie	14
5. Arbeidsmarkt en onderwijs	18
6. Internationale attractiviteit	20
7. Energietransitie	22
8. Bereikbaarheid	26

Redactie:

Tim Franken

Linco Nieuwenhuyzen

De regiomonitor is ontwikkeld in samenwerking met de Netherlands Economic Observatory.

Er wordt gebruik gemaakt van openbare databronnen zoals CBS, LISA en Eurostat.

De meest actuele cijfers worden daarbij gehanteerd.

Concept en ontwerp:

Walvis & Mosmans

Economische
Programmaraad
Zuidvleugel

METROPOOLREGIO
ROTTERDAM DEN HAAG

provincie
ZUID
HOLLAND

Inleiding

“Inzicht in de belangrijkste ontwikkelingen van de regionale economie”

De Economische Programmaraad Zuidvleugel (EPZ) presenteert in samenwerking met de Metropoolregio Rotterdam Den Haag (MRDH) en de Provincie Zuid-Holland de derde versie van de Regiomonitor. Deze jaarlijkse monitor geeft inzicht in de belangrijkste ontwikkelingen van de regionale economie aan de hand van actuele cijfers, beelden en analyses.

Om de prestaties van de regio te duiden worden er vergelijkingen gemaakt. Nationaal gaat het om andere regio's, provincies en het nationaal gemiddelde. Daarnaast is er een benchmark (hierna: EU stedelijke regio's) ontwikkeld om de prestaties van Zuid-Holland te vergelijken

met 19 grootstedelijke regio's in Noord-, Midden- en West-Europa, waarmee de regio concurreert. Aanwezigheid van een zeehaven, supranationale functies, kennis & innovatie, hoofdsteden en industriële activiteit. Bijna al deze steden hebben een positie bij de eerste 25 in de Regional Competitiveness Index 2016 van de Europese Commissie, waarin Zuid-Holland de 18e positie bekleedt.

Bent u na het lezen van de Regiomonitor geïnteresseerd in meer (onderliggende) data en analyses over de regio? Een uitgebreidere versie van de monitor is te vinden via www.epzuidvleugel.nl/monitor

Economie Algemeen

De economie van Zuid-Holland loopt met een groei van jaarlijks ca. twee procent over de periode 2014-2016 in de pas met de nationale groei en het gemiddelde van concurrerende stedelijke regio's in Europa. Het goede nieuws is dus dat het herstel van de economie doorzet. Het economische herstel is op dit moment vooral terug te zien in een toename van de arbeidsproductiviteit. Deze productiviteitsgroei is goed voor de internationale concurrentiekracht van Zuid-Holland.

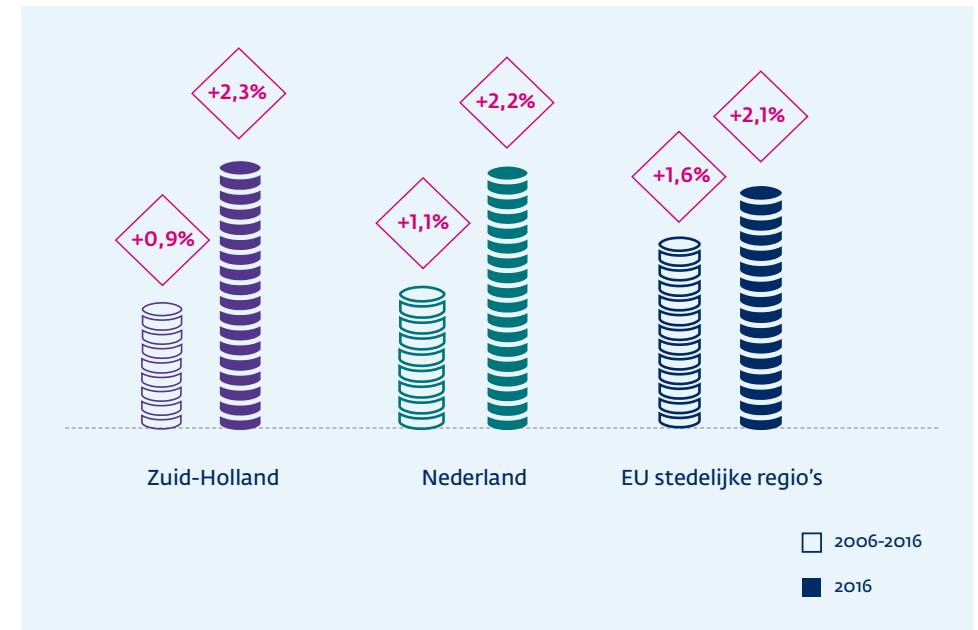
Het herstel leidt nog niet tot een groei van de werkgelegenheid. Deze blijft, net als in de rest van Nederland, achter. De werkloosheid blijft in Zuid-Holland onverminderd hoog, met 7,8% van de beroepsbevolking. Belangrijkste aandachtspunt is dat in de regio Rotterdam-Den Haag de werkloosheid sinds de crisis (2008)

relatief hard is gestegen tot 8,9%. Met name in vergelijking tot de benchmark van concurrerende regio's in Europa, waar dit gemiddeld ligt op 6,4%, is dit problematisch te noemen.

Als we inzoomen op de de economische ontwikkeling en werkgelegenheid in verschillende deelregio's blijkt dat de Haagse regio vanaf 2008 het meest stagneerde, met name als gevolg van bezuinigingen van de overheid. Rotterdam-Rijnmond en de Drechtsteden volgen daarentegen de nationale trend. De ontwikkeling in Leiden en de Bollenstreek was gematigder, terwijl de regio rondom Delft en het Westland een sterk herstel laat zien. De positieve ontwikkelingen binnen het kenniscluster rond de TU Delft dragen sterk bij aan deze positieve ontwikkeling. Ook de oostkant van Zuid-Holland groeit bovengemiddeld.

Economische groei

Gemiddelde jaarlijkse procentuele groei bruto regionaal product

Bron: Eurostat/CBS

Bevolkingsgroei

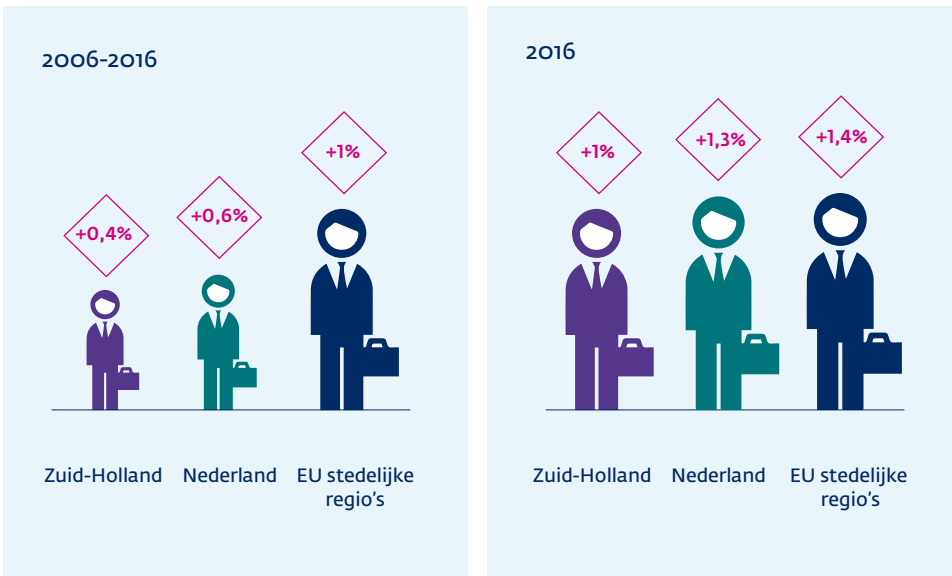
Gemiddelde jaarlijkse procentuele groei

Bron: Eurostat/CBS

Werkgelegenheid

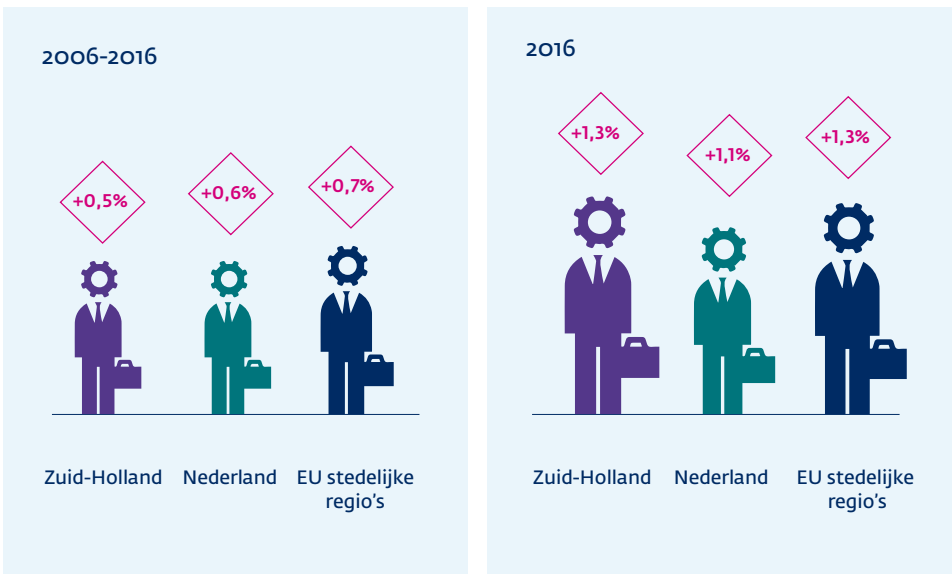
Gemiddelde jaarlijkse procentuele groei

Bron: Eurostat/CBS

Arbeidsproductiviteit

Gemiddelde jaarlijkse procentuele groei

Bron: Eurostat/CBS

*"Economische groei te danken aan
stijging arbeidsproductiviteit"*

Export en buitenlandse investeringen

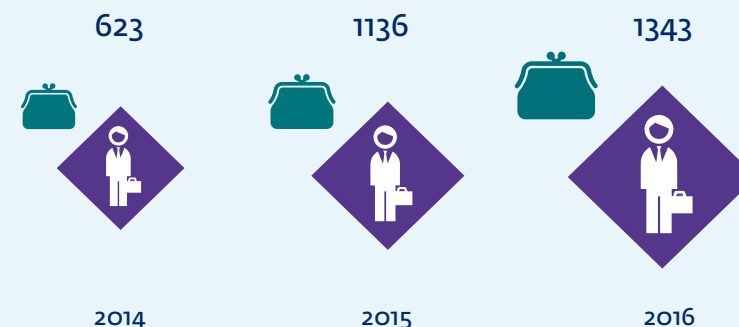
In 2015 exporteerde Zuid-Holland voor 72,5 miljard euro aan goederen, 24% van de totale Nederlandse export. De groei van de export van de regio is bovendien sinds 2008 bovengemiddeld ten opzichte van Nederland. Vooral op grondstoffen en energieproducten heeft Zuid-Holland een sterke exportpositie. De daling van de olieprijs zorgt er echter voor dat de waarde van wederuitvoer van goederen sterk is afgenomen in 2014-2015.

Dat de export exclusief wederuitvoer vanaf 2014 aanzienlijk groeit laat zien dat de internationale verdienkracht van de regio toeneemt. Voor Zuid-Holland, dat zeer afhankelijk is van handel is dit één van de belangrijke pijlers onder de economische groei. Met het oog op de exportpositie in komende jaren is de eerder gesignaleerde toename van de arbeidsproductiviteit van de regio goed nieuws. Het laat zien dat bedrijven steeds competitiever weten te produceren.

De vestiging van buitenlandse bedrijven of het uitbreiden van hun activiteiten in deze regio zorgde in 2016 voor meer dan 1100 nieuwe banen in de regio. Dat zijn er ongeveer twee keer zoveel als in 2014: een mooie opsteker, gelet op de nog achterblijvende werkgelegenheidsgroei. Hoewel buitenlandse investeringen jaar op jaar vaak grote schommelingen vertonen, is de langetermijntrend positief. Sinds 2000 is namelijk sprake van een duidelijk stijgende lijn: de arbeidsplaatsen die voortkomen uit buitenlandse investeringen zijn verdubbeld.

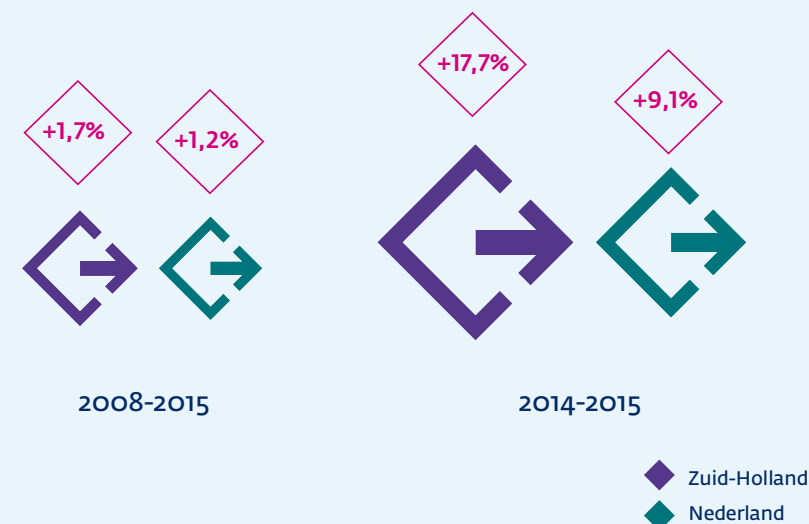
“Zuid-Holland goed voor 24% van de Nederlandse export”

Buitenlandse investeringen in Zuid-Holland in arbeidsplaatsen per jaar

Bron: NFIA

Goederenexport in Zuid-Holland en Nederland Groei exclusief wederuitvoer in procent per jaar

Sectoren

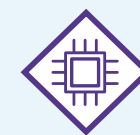

Deze monitor zoomt in op zeven clusters en sectoren van bedrijvigheid in Zuid-Holland die een groot aandeel hebben in de totale Nederlandse economie. Deze zitten verspreid over de hele regio en bieden in totaal ruim 571.000 mensen werk; 34% van alle banen. Sterke concentraties bevinden zich rond Rotterdam. Ook in andere steden op de as Leiden-Dordrecht bevinden zich veel banen. De cijfers laten zien dat Zuid-Holland over de nodige massa beschikt in diverse sectoren. Dit biedt potentie voor cros-sectorale innovatie en geeft de regio de nodige economische veerkracht.

De grootste werkgever voor de regio is de sector Health & Life Sciences met bijna 218.000 banen in Zuid-Holland. Dit betreft zowel zorginstellingen als bedrijven in biotechnologie, medische technologie en (ICT-gebaseerde) dienstverlening.

De bijna 104.000 werknemers en meer dan 16.000 vestigingen die werken aan High Tech & Smart Industry zijn belangrijk voor de concurrentiekracht van Zuid-Holland. Via crossovers zijn zij namelijk nauw verbonden met een groot aantal sectoren in de regio. Dit kan bijvoorbeeld zijn als samenwerkingspartner of als toeleverancier voor bedrijven.

Binnen Cleantech is de stijging van het aantal banen opvallend hoog. Sinds 2014 komt dit neer op een gemiddelde van 2,5% per jaar, terwijl de stijging in 2016 zelfs uitkwam op 3,2%. Het Cleantech cluster wordt door Panteia (2015) gedefinieerd als duurzame producten, processen en diensten die operationele prestaties verbeteren door vergroting van de productiviteit en efficiëntie.

High Tech & Smart Industry

103.786
banen

+0,6%^a

16.746
vestigingen

+3,6%^a

^aontwikkeling 2011–2016
bron: LISA 2016

Health & Life Sciences

217.213
banen

+0,2%^a

17.891
vestigingen

+4,7%^a

^aontwikkeling 2011–2016
bron: LISA 2016

Agro & Food

103.170
banen

+0,8%^a

16.526
vestigingen

+1,0%^a

^aontwikkeling 2011–2016
bron: LISA 2016

Safety & Security

26.782
banen

+1,5%*

2.660
vestigingen

+4,2%*

*ontwikkeling 2011–2016
bron: LISA 2016

Maritime

43.614
banen

-0,3%*

2.796
vestigingen

+1,3%*

*ontwikkeling 2011–2016
bron: LISA 2016

Transport & Logistics

75.756
banen

-0,9%*

6.836
vestigingen

+2,0%*

*ontwikkeling 2011–2016
bron: LISA 2016

Cleantech

29.450
banen

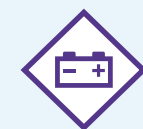
+0,6%*

6.427
vestigingen

+5,3%*

*ontwikkeling 2011–2016
bron: LISA 2016

Energy

37.532
banen

+0,2%*

836
vestigingen

+1,7%*

*ontwikkeling 2011–2016
bron: LISA 2016

*“Aantal banen
Cleantech neemt sinds
2014 snel toe”*

Innovatie

“Zuid-Holland aantrekkelijk voor scale-ups”

Binnen Nederland is Zuid-Holland de regio waar het meeste aan onderzoek en ontwikkeling wordt uitgegeven. Bedrijven en kennisinstellingen in Zuid-Holland investeerden in 2014 in totaal 3,1 miljard euro in R&D, 2,19 procent van het regionale inkomen.

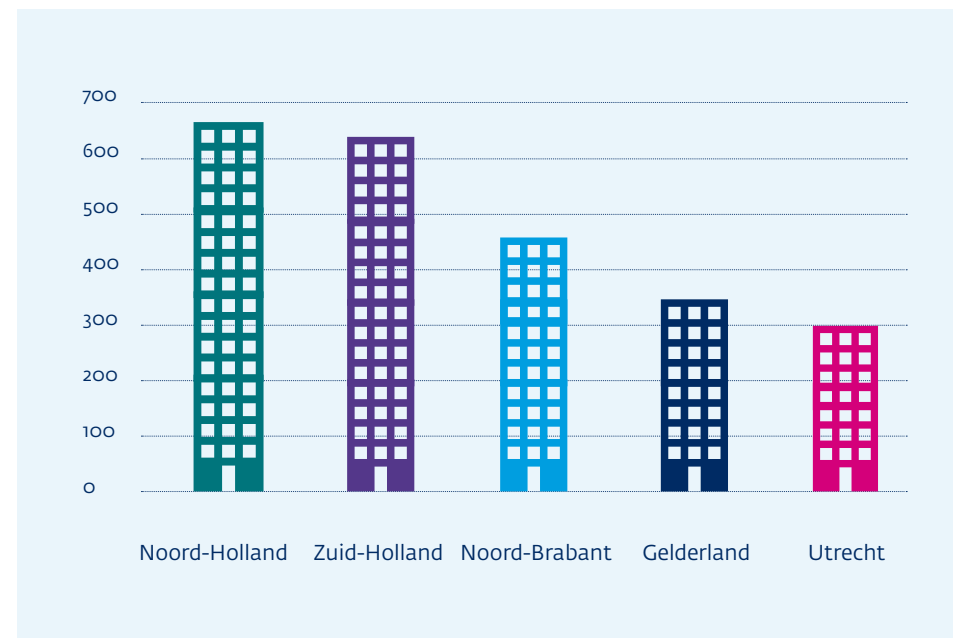
Investerings in research & development (R&D) zijn belangrijk voor de ontwikkeling van nieuwe producten en en diensten). In dit kader maakt Zuid-Holland een opmars door: een positie onder het Nederlands gemiddelde in 2005 is in 2014 omgebogen in een positie daarboven. Ook is er een flinke inhaalslag gemaakt op de concurrerende regio's in Europa. Aandachtspunt blijft de aanzienlijke achterstand van Zuid-Holland en Nederland op het gebied van R&D ten opzichte van de Europese koplopers Stuttgart, München, Kopenhagen-Malmö en Stockholm.

De sterke positie dankt de regio voor een groot deel aan de publieke kennisinstellingen: de Technische Universiteit Delft, de Universiteit Leiden, de Erasmus Universiteit, TNO, Deltares en ESA. Daarnaast herbergt de regio bedrijven in diverse sectoren die veel investeren in onderzoek- en ontwikkeling. Acht daarvan zijn dit jaar opgenomen in de Nederlandse R&D Top 30 van het Technisch Weekblad.

Zuid-Holland beschikt na Noord-Holland over het hoogste aantal snelgroeiende bedrijven, oftewel scale-ups, in Nederland. Een bedrijf telt als snelgroeiend als het over een periode van drie jaar minstens 20 procent omzetgroei per jaar laat zien en ten minste tien medewerkers heeft. Bovendien zijn uit de Top 250 Scale-ups 2017 van het Erasmus Centre for Entrepreneurship, 59 scale-ups gevestigd in Zuid-Holland. Daarmee is de regio koploper in Nederland en laat het zien vruchtbare grond te bieden voor ambitieuze en innovatieve ondernemers. Met het oog op de toekomst is echter wel aandacht nodig voor het feit dat de groei van het aantal scale-ups afneemt.

Snelle groeiers

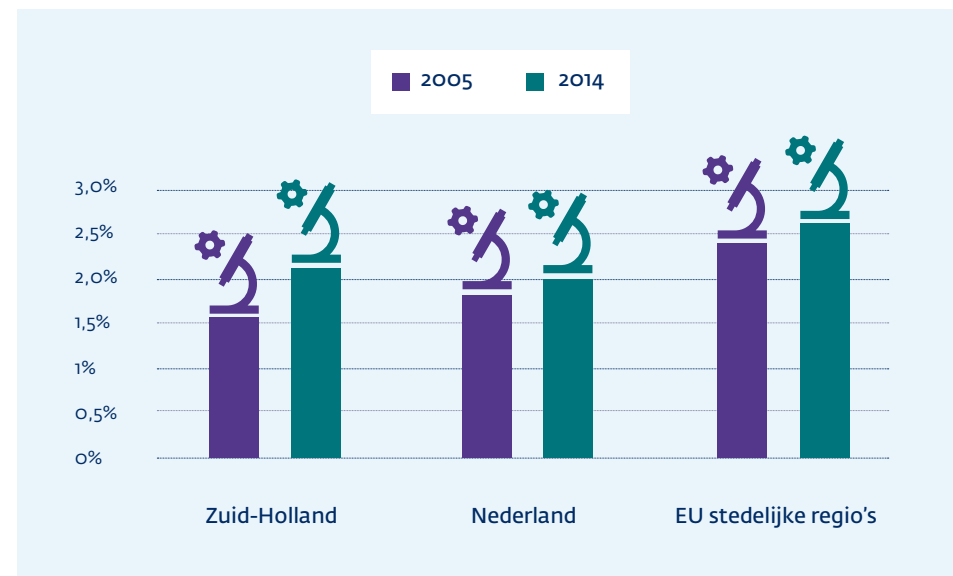
Aantal snelgroeiende bedrijven in 2016, per provincie

Bron: Erasmus Centre for Entrepreneurship (2017) Scale Up Monitor 2016

R&D intensiteit

R&D-uitgaven als percentage van bruto regionaal product

Bron: Eurostat

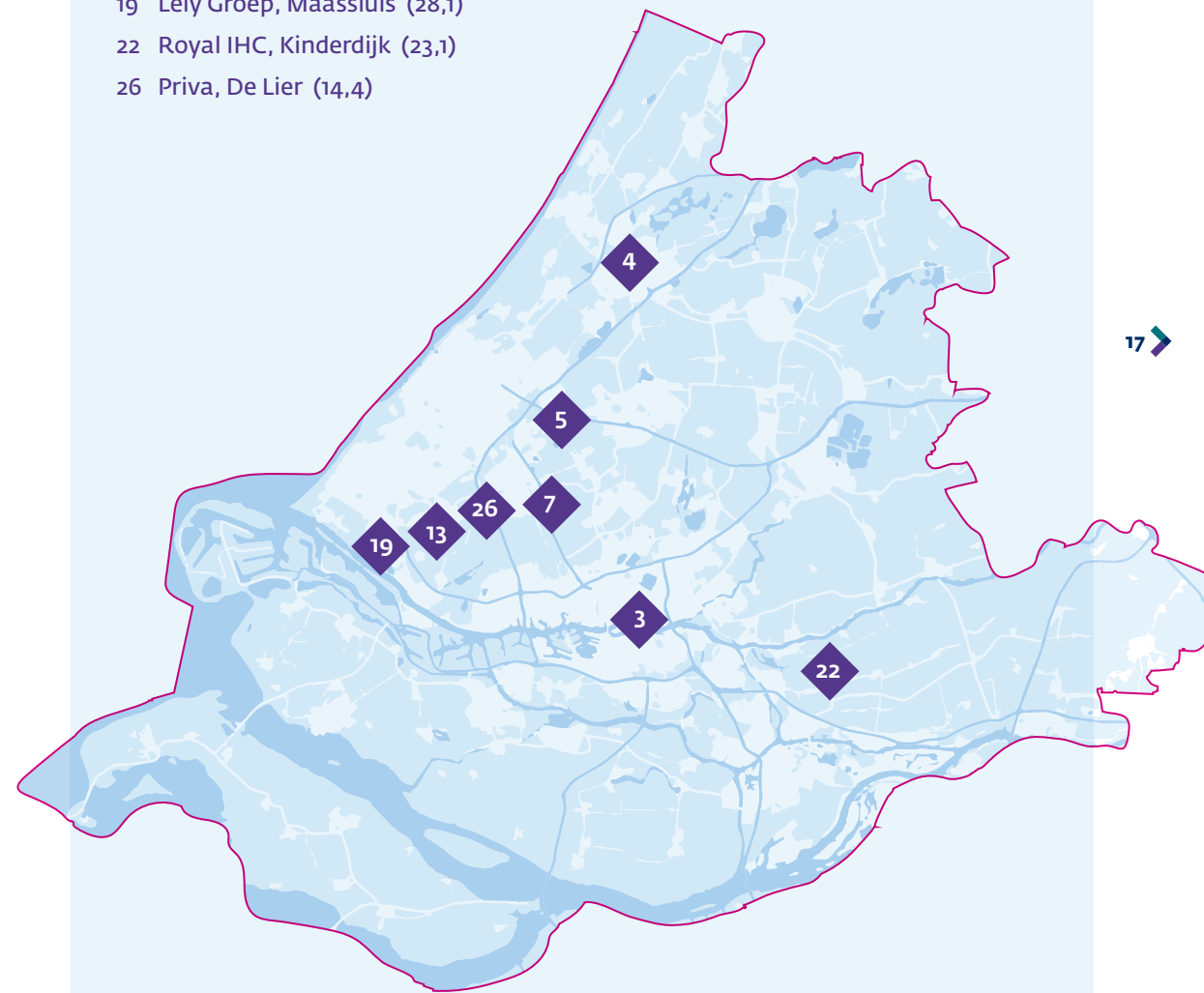

“Uitgaven R&D in Zuid-Holland stijgen: positie onder Nederlands gemiddelde omgebogen in positie daarboven”

Acht bedrijven die veel van hun onderzoek- en ontwikkelingsactiviteiten uitvoeren in Zuid-Holland staan dit jaar in de Nederlandse R&D Top 30. Deze wordt jaarlijks samengesteld door het Technisch Weekblad. De diversiteit van deze bedrijven illustreert de innovatiekracht van verschillende sterke sectoren in de regio en geeft aan dat er volop kansen liggen voor cross-sectorale innovatie.

Top 30 R&D uitgaven van bedrijven in Nederland R&D uitgaven in miljoenen euro's voor 2016

- 1 Philips, Eindhoven (820)
- 2 ASML, Veldhoven (744,4)
- 3 KPN, Rotterdam (438)
- 4 Janssen Biologics, Leiden (318)
- 5 Royal Dutch Shell, Rijswijk (314,9)
- 7 Royal DSM, Delft (222)
- 13 Rijk Zwaan, De Lier (76)
- 19 Lely Groep, Maassluis (28,1)
- 22 Royal IHC, Kinderdijk (23,1)
- 26 Priva, De Lier (14,4)

bron: Technisch Weekblad

*meerdere bedrijven ontbreken in de lijst, omdat ze geen cijfers wilden of konden aanleveren
*verschillende bedrijven in Zuid-Holland hebben ook R&D centra in andere Nederlandse regio's

Arbeidsmarkt en onderwijs

*“Tekort aan personeel grootste
belemmering voor ICT sector”*

Vakmanschap en talent staan aan de basis van de economische ontwikkeling van Zuid-Holland. Het opleiden, aantrekken en behouden van voldoende gekwalificeerde arbeidskrachten op alle niveaus die aansluiten op de sterke sectoren is van groot belang voor de concurrentiekracht van de regio.

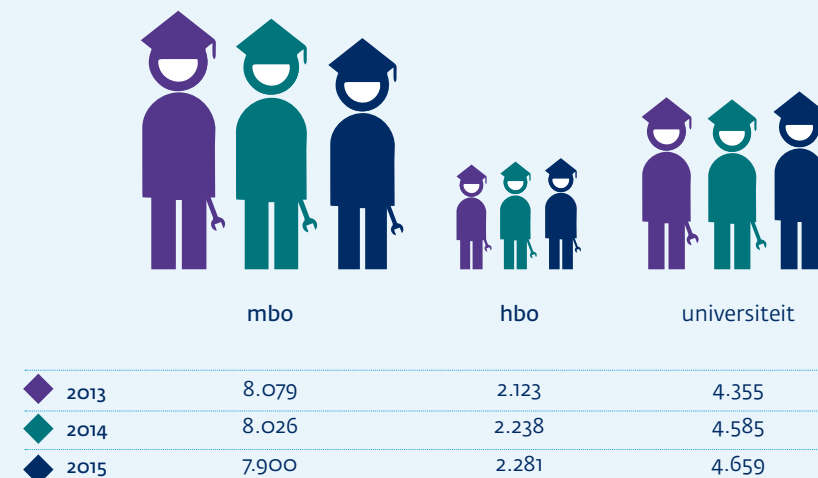
Uit de cijfers blijkt dat in 2015 bijna 17.000 jongeren een diploma van een technische opleiding behaalden. In het hbo en wo steeg het aantal gediplomeerden voor het vierde jaar op rij; in het mbo was sprake van een lichte daling.

Deze jongeren zijn hard nodig op de arbeidsmarkt. Vooral aan ICT-ers is gebrek, laat de CBS conjunctuurenquête zien. Meer dan 18% van de bedrijven in de ICT-sector gaf in het 2e kwartaal van 2017 aan dat het tekort aan personeel een belemmering is voor groei. Dat is vier keer zo hoog als in 2014. Ook de sector specialistische zakelijke

diensten – vooral Research & Development – kampt met forse tekorten: 15% van de bedrijven kan vacatures moeilijk invullen, tegenover 8% gemiddeld voor alle bedrijven.

Niet alle afgestudeerde jongeren vinden snel een baan. In veel sectoren is steeds minder werk voor mensen met een MBO opleiding, met name de meer theoretisch georiënteerde route (BOL). Als gevolg van automatisering verdwijnen veel banen, en banen die overblijven of er nieuw bij komen (bijvoorbeeld in de techniek), vragen een hoger opleidingsniveau. Dit is terug te zien in werkloosheidscijfers voor deze groep. Zo was in 2015 van de recent afgestudeerde BOL-studenten in Zuid-Holland 15% werkloos, tegenover 11% landelijk gemiddeld. Vooral onder niveau 1 en niveau 2-studenten is de werkloosheid hoog. Jongeren die een opleiding volgen via een leerwerkbaan (BBL) vinden wel snel werk, zo blijkt uit het rapport Schoolverlaters tussen onderwijs en arbeidsmarkt 2015 (ROA, 2016).

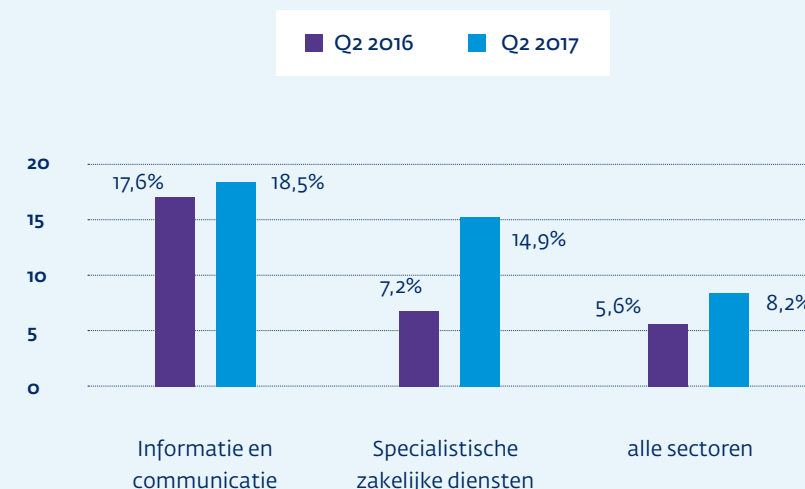
Gediplomeerden technisch onderwijs in Zuid-Holland

Bron: Platform Beta Techniek/CBS

Sectoren in Zuid-Holland met personeelstekort

Percentage bedrijven dat personeelstekort als belemmering ervaart

Bron: CBS conjunctuurenquête

Internationale attractiviteit

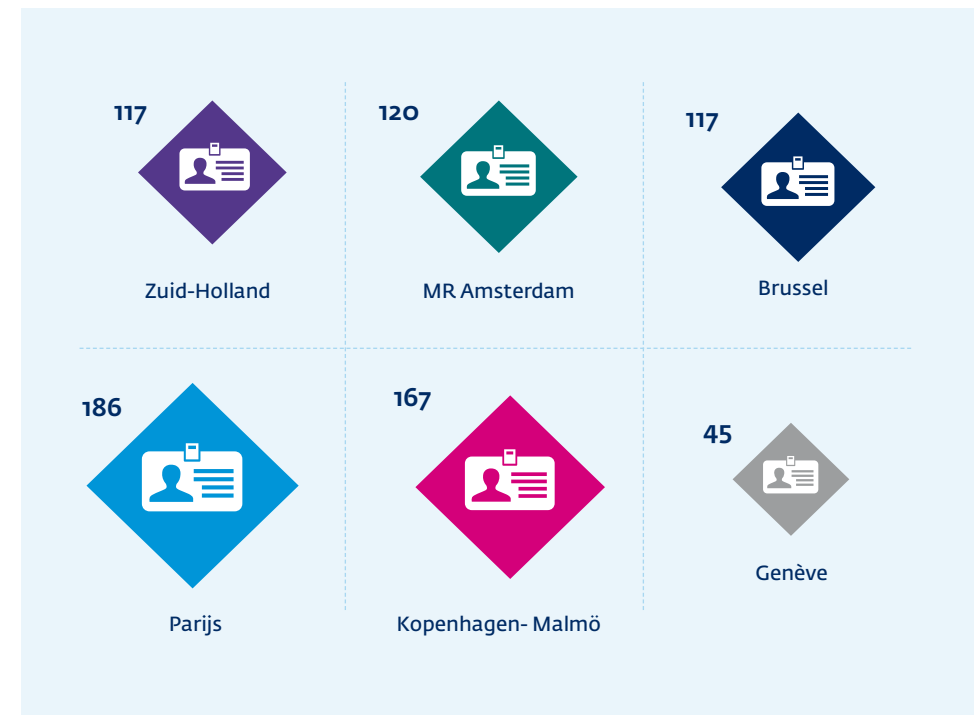
“Universiteiten in Zuid-Holland zeer in trek bij internationaal talent”

De internationale aantrekkelijkheid van de regio is belangrijk voor het aantrekken van en behouden van buitenlandse bedrijven en internationaal talent.

In Zuid-Holland wonen en werken veel internationals: samen met de regio Amsterdam is het dé internationaal talent-regio van Nederland, zo blijkt uit onderzoek van PBL. Ook heeft de regio een toppositie op internationaal onderwijs: aan de Erasmus Universiteit, TU Delft en Universiteit Leiden studeren bijna 11.000 internationale studenten. In 2014 was 17,5% van de studenten aan de Zuid-Hollandse universiteiten afkomstig uit het buitenland. Daarmee behoort de regio de top van Europa. Dat is goed nieuws, omdat verschillende sectoren zitten te springen om talent, zoals bètatechniek. Met name als studenten ook na hun studie blijven, leveren ze een waardevolle bijdrage aan de economie.

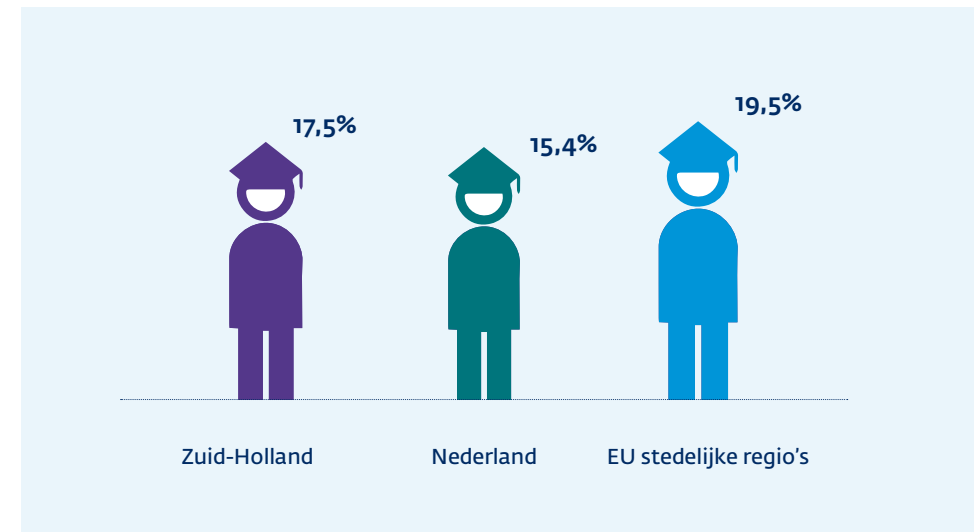
Internationale congressen zorgen voor veel zakelijke bezoekers uit het buitenland. De Randstad als geheel heeft een leidende positie op de markt voor internationale congressen in Europa. Zuid-Holland levert hieraan een belangrijke bijdrage. De grotere steden in Zuid-Holland trekken gezamenlijk ongeveer evenveel internationale congressen aan als Amsterdam en Brussel. Vooral Rotterdam groeit sterk. Een deel van deze groei wordt waarschijnlijk veroorzaakt door een ‘spill-over’ effect vanuit Amsterdam, wat laat zien dat er sprake is van functionele samenhang in de Randstad-regio.

Aantal internationale congressen
absoluut aantal naar regio, 2015

Bron: ICCA

Internationale studenten
als % van totaal studenten in 2014

Bron: Times Higher Education 2016-2017

Energietransitie

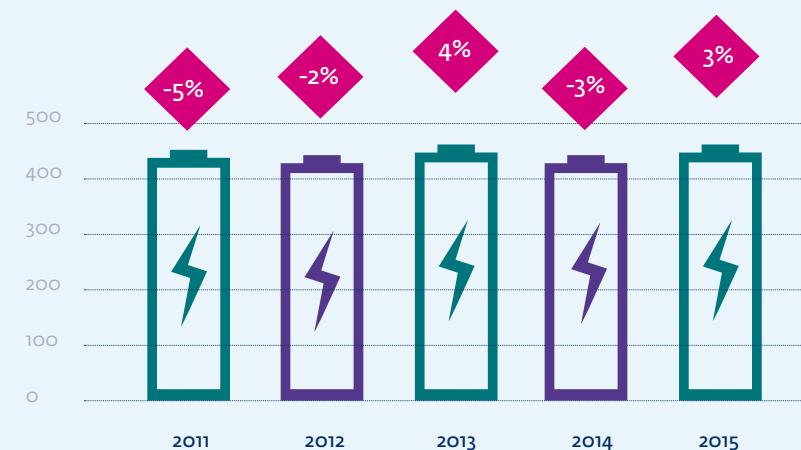
De afspraken in het klimaatakkoord van Parijs vragen een **vérgaande vermindering van de uitstoot van broeikasgassen, ook in Zuid-Holland**. Dat kan met **energiezuinige processen, meer hernieuwbare energie, minder aardgas, emissievrij vervoer, groene brandstoffen, en afvang en opslag van CO₂**. Energie is bovendien **belangrijk voor de concurrentiekracht van de regio. Een duurzaam, betaalbaar en betrouwbaar energiesysteem creëert kansen voor economische groei en werkgelegenheid en versterkt de leefbaarheid**.

Sinds 2010 is het totale energieverbruik in Zuid-Holland min of meer constant gebleven. Het energiegebruik van huishoudens is de afgelopen jaren afgenomen, wat met name verklaard kan worden door zachtere winters. Echter, tegelijkertijd is het energieverbruik van bedrijven en instellingen in Zuid-Holland tegen de nationale trend in

toegenomen. Met name het gasverbruik door de industrie is in de afgelopen jaren fors gestegen.

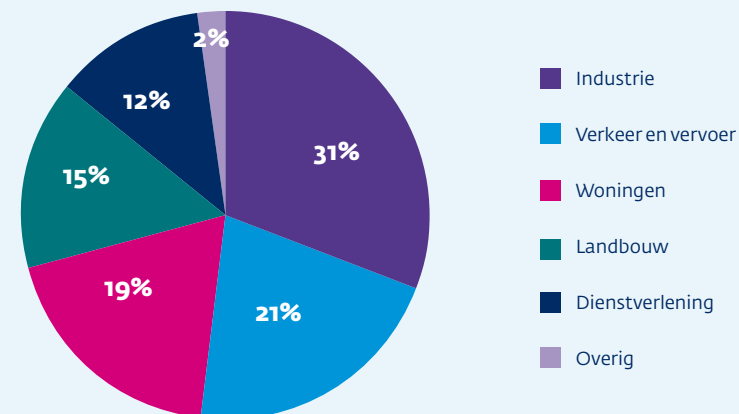
Het aandeel hernieuwbare energie als percentage van de totale energieopwekking in de regio is gestaag toegenomen van 2,8% in 2011 tot 4,3% in 2015. Een aanzienlijk deel van de hernieuwbare energie in Zuid-Holland is afkomstig uit afvalverbranding en de meestook van biomassa. Met het opgesteld vermogen van windenergie heeft Zuid-Holland 45 procent van de doelstelling voor 2020 gerealiseerd; onder het landelijk gemiddelde van 49 procent. Hoewel het aandeel van energieopwekking uit zonne-energie nog relatief laag was in 2015, is de exponentiële stijging ervan opvallend. De productie van zonnestroom is nu meer dan 12 keer zo hoog als in 2010 en goed voor 2,7% van de totale opwekking van hernieuwbare energie in 2015.

Totaal energieverbruik (in PJ)

Bron: Staat van Zuid-Holland

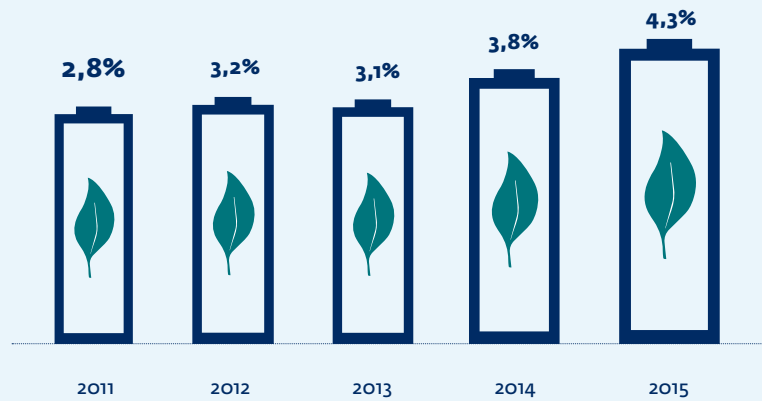
Energieverbruik (aandeel in totaal 2015)

Bron: Klimaatmonitor, Rijkswaterstaat

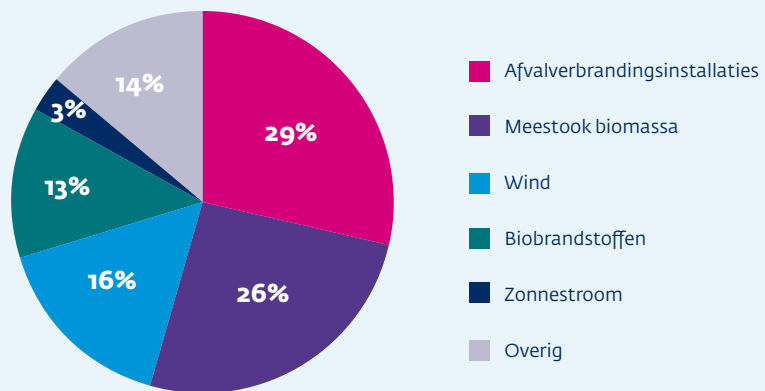

Hernieuwbare energie (% totale opwekking)

Bron: Staat van Zuid-Holland

Aandeel in totale opwekking hernieuwbare energie 2015

Bron: Klimaatmonitor, Rijkswaterstaat

*meestook biomassa is inclusief houtkachels

*overig bestaat uit geothermie, WKO en overige bio-elektriciteit

*“Energieverbruik blijft
constant; aandeel
hernieuwbare energie
groeit langzaam”*

Bereikbaarheid

Een goede bereikbaarheid en verbinding met van de rest van de wereld is randvoorwaarde voor een sterke economie. In 2017 geldt dat de fysieke- en digitale infrastructuur beide van groot belang zijn. Nederland en Zuid-Holland kennen in vergelijking met andere grootstedelijke gebieden in Europa weinig congestie en ook de digitale ontsluiting scoort goed.

Als het reistijdverlies in de ochtend- en avondspits wordt bekeken, dan is Den Haag (en ook Leiden) de stad met de meeste files in vergelijking met de andere G5 steden Amsterdam, Utrecht, Eindhoven en Rotterdam. Sinds 2014 is de congestie rond de grote steden toegenomen door een aantrekkelijke economie. Positieve uitzondering is Rotterdam, dat vooralsnog profiteert van de openstelling van de A4 Midden Delfland.

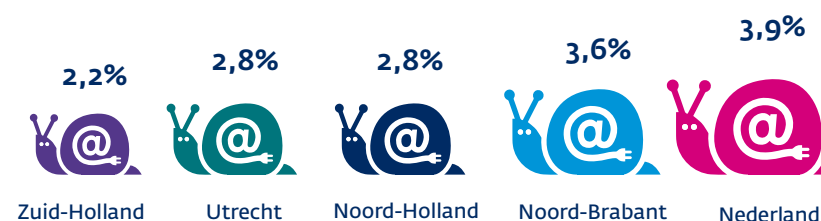
Voor de aankomende decennia worden wel grote problemen voorzien. De onlangs verschenen Nationale Markt- en capaciteitsanalyse (NMCA) van het ministerie van I&M laat zien dat op de rail- (nationaal en regionaal OV) en wegverbindingen, zowel tussen als in de steden, rond 2030 grote knelpunten ontstaan. In 2040 zal bij ongewijzigd beleid geen van de belangrijke verbindingen in de regio meer aan de toegenomen mobiliteitsvraag kunnen voldoen.

Pendelcijfers laten zien dat de inkomende en uitgaande pendel toeneemt. Dat wordt veroorzaakt doordat de groei van banen hoofdzakelijk ten goede komt aan hoger opgeleiden. Doordat hogeropgeleiden vaak verder van hun werk wonen dan lager opgeleiden, zal dit de komende jaren blijven leiden tot een groeiend woon-werkverkeer, tenzij een groter deel van deze groep wordt verleid dichtbij hun werk te wonen in hoogwaardige stedelijke woon-werkmilieus.

De digitale bereikbaarheid van de regio is goed, maar kent ook aandachtspunten. In Zuid-Holland is het percentage huishoudens en bedrijven dat niet over snel breedband (ten minste 30 Mbit/s) beschikt het laagste van de Nederlandse provincies. Tegelijk blijft het aantal aansluitingen op glasvezel achter. In Rotterdam heeft slechts 3% van de huishoudens direct toegang tot glasvezel; in Den Haag is dat 9%, zo blijkt uit onderzoek van Stratix (Q2 2017). Landelijk ligt het aantal aansluitingen boven de 30%. Omdat de hoeveelheid data die huishoudens, bedrijven en scholen up- en downloaden exponentieel groeit, worden snelle internetverbindingen steeds belangrijker. Vooral de uploadsnelheid is fors hoger bij glasvezel, een belangrijke randvoorwaarde voor snel en effectief werken in de cloud.

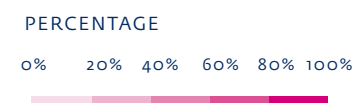
“Toekomstige uitdagingen voor zowel fysieke- als digitale infrastructuur van de regio”

Huishoudens en bedrijven zonder snel breedband (%)

Bron: Breedbandatlas 2016

Percentage huishoudens met glasvezel

Bron: Stratix Q2 2017

Economische Programmaraad Zuidvleugel
www.epzuidvleugel.nl/monitor